

BEVEZETÉS

A Magyar Királyság és a magyarországi katolikus egyház történetében is különösen virágzó időszak volt a 18. század. Ez annak fényében érdekes, hogy az ezt megelőző két évszázadot az általános hanyatlás és a magyar romlás időszakának tartja a közgondolkodás, az egyháztörténet-írás pedig a protestáns egyházak dominanciáját emeli ki. A katolikus dinamizmusnak – ami szorosan összefüggött az ország újjáépítésének folyamatával – az egyik legfontosabb alapja az volt, hogy meg kellett teremteni az élet intézményes kereteit, újjá kellett szervezni az egyházi struktúrát egyházmegyei és plébániai szinten egyaránt.¹ A katolikus egyház konszolidációjában nagy szerepet kaptak a tridentinai zsinat döntései, ezek jelentették az elvi alapját.² Egyrészt érvényesülnie kellett a residentia-elvének, amely ebben az esetben egyrészt – a szó eredeti értelmében – a visszaköltözést (visszaülés) jelentette a felsőpapság részéről az eredeti püspöki székhelyekre, másrészt a plébániák birtokba vételét az alsópapság részéről. Érvényesülnie kellett ugyanakkor a papi szemináriumok felállításának is, hiszen a paphiány megoldásában az egyházmegyén belül képzett plébánosokra volt szükség. Érvényesülnie kellett ugyanakkor a visitatio-elvének is. Az egyházmegye vezetőinek elsősorban az egyházi élet konszolidációját, illetve a katolizáció határfokát kellett ellenőriznie.

Az egyházmegyék újjászervezése értelemszerűen a határok meghúzásával, a joghatóság tisztázásával kezdődött, ez azonban számos vitát, konfliktust vont maga után. A hódoltság területén a vizitációk joghatósági, határ- és illetékességi vitákat generáltak. Ennek az volt az oka, hogy elmosódtak az egyházi közigazgatási határok, illetve az egyes egyházmegyék a többi kárára növelték területüket. Emiatt is különös jelentőséggel bírtak ebben a korszakban az egyházlátogatások, ugyanis a jogigény alátámasztására ez jelenthette a legfőbb alapot.³

¹ A katolikus egyház újjászervezésére legújabbban: BAHLCKE, 2005. 44–64.

² A tridentinai zsinatról alapvető munka: JEDIN, 1949–1975; magyar nyelven: GÁRDONYI, 2001.

³ GÓZSY, 2008a. 35–36.

A vizita fogalma

Az egyházlátogatás, azaz az egyes plébániák – kánoni vagyis az egyházi törvények által előírt – felkeresése a püspöki kormányzatnak már az 5. századtól kezdve rendes eleme volt,⁴ a keleti egyházban már a 4. századtól vannak nyomai.⁵ A látogatások lefolyását szertartáskönyvek szabályozták.⁶ A vizitáció során az egyházmegye vezetője, illetve annak küldötte személyesen felügyeli, ellenőrzi az egyes plébániákat és annak filiáit. Három változatát különbözteti meg a szakirodalom, egyrészt az egész egyházmegyére, másrészt az egyházmegyén belüli nagyobb egységekre (főesperességekre), harmadrészt egy adott esperesi kerületre kiterjedő egyházlátogatást.⁷

Az 553-ban megtartott II. Konstantinápolyi Zsinat elrendelte, hogy a püspök évente köteles végigjárni az egyházmegyéjét, ki kell kérdeznie a papokat, hogyan szolgáztatják ki a szentségeket, hogyan mondják a misét, folyik-e oktatás, illetve hogy minden a kánonok szerint zajlik-e az egyházközségben. A vizitáció kérdése általában összefüggött a klérus szerepének, feladatkörének ártértékelésével, így hangsúlyt kapott már a Karoling-egyházreformban, majd a Tridenti Zsinat idején is.⁸ Ez utóbbi szabta meg az egyházlátogatások máig érvényes gyakorlatát. Kanonizálta és gyakorlati szintre emelte a korábbi elvi alapvetéseket, egységesítette, és ténylegesen püspöki felügyelet alá helyezte a vizitákat. Továbbra is teremtett lehetőséget ugyan a főesperesi, esperesi egyházlátogatásokra is, de csak abban az esetben, ha azt a püspök megbízásából teszik.⁹ Ez természetesen nem ment ennyire szervezetten, és a valóságban ennél ritkábban került sor a látogatásokra. A 18. század első felében a pécsi egyházmegyében mindössze háromszor.

A vizitációknak ekkor több feladata is volt. Egyrészt ellenőrizték a plébánosok munkáját, vizsgálták, mennyire eredményes az általuk végzett pasztoráció, felügyelték a protestánsok státuszát az egyes településeken, hol tartják az istentiszteletet, ki és mióta használja a templomot. A látogatás

⁴ VARGA I., 1977. 104; TOMISA, 2002. 11.

⁵ HACK, 1965. 813.

⁶ HACK, 1965. 813–814; ERDŐ, 2001. 128.

⁷ VARGA I., 1977. 104–105; TOMISA, 2002. 11.

⁸ GÁRDONYI, 2006. 117.

⁹ TOMISA, 2002. 12.

azonban nem csupán az állapotok felmérésére szorítkozott, komoly hatással volt az egyházszerkezetre és a helyi közösségre is. Ekkor bérmáltak, templomokat és harangokat szenteltek, és akár új plébániák, új körzetek megszervezéséről is dönthettek. Ennek tükrében érthető, hogy a helyi egyházi élet kiemelkedő eseménye volt egy-egy látogatás.

A viziták historiográfiája Magyarországon

A Magyar Királyság területén az első egyházlátogatásokra a 14. század végén került sor,¹⁰ de hasonlóan Európa más keresztény országaihoz, valójában csak a Tridenti Zsinat után beszélhetünk folyamatos munkáról. Bár a veszprémi egyházmegye zalai területein már 1554-ben felmérték az egyházi infrastruktúra állapotát,¹¹ mégis Oláh Miklós 1559–1562 között, az esztergomi egyházmegye területén végzett vizitálását tekintjük az első modern jegyzőkönyvnek.¹² Ezt követően a 17. században mind gyakrabban végeztek az esztergomi főegyházmegye különböző főesperességeiben vizsgálatokat, amelyek közül több is napvilágot látott az elmúlt évtizedekben.¹³ Ennek köszönhetően az erre a régióra vonatkozó legfontosabb jegyzőkönyvek mára már elérhetők nyomtatásban.

Hasonlóan jól feltártak a nyugati országrész, elsősorban Vas és Győr megye egyházlátogatási jegyzőkönyvei a 17–18. századból. Ebben Buzás József vállalt oroszánrészt, aki az 1960-as években szisztematikusan jelentette meg a győri egyházmegye vizitáit.¹⁴ Rajta kívül még Házi Jenő,¹⁵ Lőrincz Imre¹⁶ és Varga Imre¹⁷ munkássága érdemel figyelmet. Veszprém-ben Pfeiffer János mellett Meszlényi Antal foglalkozott egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel, ő adta ki Zichy Domokos 1845–1846-ban készült feljegyzéseit.¹⁸ Ezt a munkát is felhasználta Pfeiffer, amikor megalkotta a magyar

¹⁰ Az esztergomi főszékesegyház 1397-ben született jegyzőkönyvének kiadása: KOLLÁNYI, 1901.

¹¹ PFEIFFER, 1947. 24–40. Magyar fordításban: TOMISA, 2002. 27–40.

¹² Először Kollányi Ferenc közölte belőle a kor szokásához híven részleteket. KOLLÁNYI, 1891. A Felvidékre vonatkozó anyagot Pozsonyban adták ki 1939-ben, majd több fejezet az Osiris könyvkiadó Millenniumi Magyar Történelem Sorozatának idézett kötetében is napvilágot látott. TOMISA, 2002. 41–89.

¹³ Ezek közül legújabbban TOMISA, 1992; BEKE, 1994.

¹⁴ BUZÁS I–IV.

¹⁵ HÁZI, 1961; UŐ, 1980.

¹⁶ LŐRINC, 1974.

¹⁷ VARGA I., 1971; UŐ, 1972.

¹⁸ MESZLÉNYI, 1941.

egyház történet-írás egyik legfontosabb adattárát.¹⁹ Szépen haladt a Drávától délre, a zágrábi püspökség fennhatósága alá tartozó terület vizitációjának feltárása is, amelyeket egyetlen kötetben jelentettek meg a közelmúltban.²⁰ Összességében megállapíthatjuk, hogy a Magyar Királyság Habsburg kézben maradt nyugati egyházmegyéit érintő kora újkori összeírások számbavétele, valamint a fontosabbak kiadása megtörtént.

Sokkal mostohább sors jutott az oszmán uralom alá került területeknek, ahol a 16. század végére a katolikus infrastruktúra kilencven százaléka megsemmisült. Itt a Tridentinum hatása is másképpen mutatkozott meg a 17. században. A világi egyházszerkezet hiánya miatt a belgrádi missziós püspökök alá rendelték ezt a területet, akik elsősorban a boszniai ferencesekre támaszkodva próbálták meg pasztorálni az itt élőket.²¹ A sajátos körülményeknek köszönhetően a kora újkori katolicizmus fő áramlataiban nehezen értelmezhető a regionális események, ám több tényező mutat arra, hogy a katolikus megújulás már a felszabadulás előtti évtizedekben megkezdődött ezen a vidéken. Ezek közül most csak a pécsi jezsuita misszió megalapítását,²² valamint a missziós püspökök által végrehajtott apostoli vizitációkat említjük. A 17. századból három jegyzőkönyvet ismerünk, 1633-ból,²³ 1649-ből²⁴ és 1671-ből.²⁵ Ezek természetesen sokkal esetlegesebbek, mint a keresztény területeken felvettek, hiszen elsősorban plébániai hálózatra dolgozták ki a jegyzőkönyvek felvételének módszertanát, márpedig ezen a területen működő plébániával alig találkozunk a korszakban. Ennek ellenére fontos adatokat tartalmaznak a hívek, a keresztelesek és bérmálások számáról, a katolikusok vallási életéről, így mindenképp a 18. századi viziták előfutárának tekinthetők, és örömteli, hogy az elmúlt években ezek immár nyomtatásban is napvilágot láttak.

A visszafoglaló háborúk utáni évtizedekben a pécsi egyházmegye területén is lehetőség nyílt az egyházlátogatások rendszeres lebonyolítására. Erre természetesen ritkábban került sor, mint ahogy a zsinat elrendelte, de így is

¹⁹ PFEIFFER, 1987.

²⁰ VIZITACIJE, 1989.

²¹ Erre további szakirodalommal lásd MOLNÁR, 2002.

²² MOLNÁR, 1999.

²³ MOLNÁR, 1995.

²⁴ ZACH, 1977.

²⁵ BORSA-TÓTH, 1989.

minőségi változás következett be.²⁶ A Rákóczi-szabadságharc viszontagságai, valamint a szomszédos egyházmegyékkel folytatott hosszú pereskedés miatt először 1720-ban kerülhetett sor egy vizitáció megszervezésére.²⁷ Bohuss Imre székesegyházi kanonok kapott megbízást a plébániák bejárására, és a következő években eleget is tett ennek a kötelezettségének. Sajnos azonban a feljegyzései elvesztek, így adatait csak 18–19. századi történetírói munkákból ismerjük.²⁸ Sokkal jobban beépültek a történetírásba Domsics Mátyás kanonok 1729-ben lefolytatott vizsgálatának eredményei, mivel Merényi Ferenc a 20. században, kivonatos formában ugyan, de magyar nyelven közzétette azokat.²⁹ Csupán azt sajnálhatjuk, hogy az ugyanebben az időben a Fonyó Sándor tamási plébános által készített Tolna megyei jegyzék nem talált kiadóra, igaz Josephus Brüstle bőven merített belőle műve megírásához.³⁰ A következő a jelen kötetben közreadott, 1738–1742 között készült összeírás volt. Ez sem volt teljesen ismeretlen a történetírás előtt, merített belőle Brüstle, és a máig etalonnak számító 1981. évi pécsi egyházmegyei schematizmus készítői is.³¹ Ennek ellenére soha nem mutattak felé különösebb érdeklődést, talán úgy érezték, ahogy azt Dóka Klára találóan megfogalmazta, miszerint „*az 1738-as vizitálás részleges volt és csak néhány helyen mutatott számottevő fejlődést az előzőkhöz képest*”.³² Ezzel az állítással nem kívánunk vitába szállni, hiszen jellegeből adódóan hasonló volt a jól ismert Domsics-féle vizitával. Ám éppen az ezzel való tüzetes összevetés teszi lehetővé az egyházmegyei reorganizáció folyamatának megértését. És mivel a harmincas években a plébániahálózat komoly fejlődésen ment keresztül, ezért könnyebben rekonstruálható e folyamat utolsó tíz éve is. Sőt, további eredménye a Berényi-féle vizitának, hogy a Domsics által nem vizitált települések is bekerültek. Ezért valljuk, hogy csak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek

²⁶ Az egyházmegye vizitációinak ismertetését elvégezte DÓKA, 1999.

²⁷ A szabadságharc eseményeire lásd BÁNKÚTI, 2005. A veszprémi egyházmegyével folytatott vitáról GÓZSY, 2005.

²⁸ Josephus Koller és Michael Haas használta a Bohuss kanonok által készített jegyzőkönyveket.

²⁹ MERÉNYI, 1939.

³⁰ Ennek ellenére talán nem lenne haszontalan a szépen kalligrafált írással elkészített jegyzőkönyv kiadása.

³¹ SCHEMATIZMUS, 1981.

³² DÓKA, 1999. 15.

kiadása, valamint az egyházmegyei és plébániai levéltárak³³ feltárása után lehet a térség 18. századi egyház- és társadalomtörténetét a teljesség igényével feltérképezni.³⁴

Ez a megállapítás természetesen nem újkeletű. Hazánkban már a két világháború között ismételen felmerült az egyháztörténeti emlékek intenzívebb kutatása. Ez összhangban volt az aktuálpolitikai eseményekből levezethető népiségtörténeti kutatások célkitűzéseivel, amelyek a helytörténet és ezen belül a falutörténet megírására helyezték a fő hangsúlyt.³⁵ Ennek következtében az egyházi, plébániai iratanyag felértékelődött a kutatók szemében. Ezzel a törekvéssel párhuzamosan, ám a legtöbb esetben ettől függetlenül, Szekfű Gyula már az 1920-as évek végén rámutatott az egyháztörténet-írás főbb feladataira, és különösen sokat várt az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiadásától.³⁶ A munka végrehajtására az ő kezdeményezésével alakult meg a Regnum, a Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, amelynek szellemi vezetője Vanyó Tihamér volt. Periodikájuk, a nehéz anyagi körülmények között megszülető Regnum Egyháztörténeti Évkönyv máig megkerülhetetlen szakirodalma a magyar egyháztörténet kutatóinak. A Regnum hasábjain publikálta Vanyó Tihamér az egyházmegyék³⁷ valamint a plébániák történetének³⁸ francia mintára épülő módszertanát, s ezzel lefektette a korszerű magyar egyháztörténeti kutatások alapjait.³⁹ Ő is határozottan kiállt az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szakszerű kiadása mellett. Ezek a forráskiadványok szolgáltatták volna az alapjait annak a tervezett új, nagy magyar egyháztörténeti szintézisnek, ami a történelem viharai miatt máig nem készült el. A jegyzőkönyvek kiadására hosszú évtizedekig nem volt lehetőség, ám ahogy azt már fentebb érintettük, 1989 után számos vizita látott napvilágot. A pécsi egyházmegye jegyzőkönyvei azonban eddig kimaradtak, és ezt a hiányt igyekszünk pótolni a sorozat ezen első kötetével.

³³ Erre legújabban VARGA SZ., 2006.

³⁴ Ezt ismerte fel az eszéki levéltár is, ahol Stjepan Sršan vezetésével kiadták a pécsi egyházmegyének ma Horvátországhoz tartozó területeit leíró összes egyházlátogatási jegyzőkönyvet kétnyelvű, horvát–latin kiadásban. SRŠAN I–II.

³⁵ MÁLYUSZ, 1924. 538–566.

³⁶ SZEKFŰ, 1927. 699; PFEIFFER, 1947. 4.

³⁷ VANYÓ, 1937. 3–19.

³⁸ VANYÓ, 1941.

³⁹ VANYÓ, 1943.

A vizita előzményei

Az 1738–1742 között készült jegyzőkönyv török kori előzményeiről már szóltunk. Pécs 1686-ban történt visszafoglalása után Radanay Mátyás pécsi püspöknek számos problémával kellett megküzdenie, ezért az egyházmegye állapotának a felmérésére már nem maradt ideje.⁴⁰ Így a világi adminisztráció kezdett neki a visszafoglalt területek összeírásának, Nagy László és Vincens Keresztély már 1687-ben összeírták az egyházmegye legtöbb települését a kamara megbízásából.⁴¹ Ez az összeírás plasztikus képet ad a felszabadító hadjáratok által tönkretett vidék állapotáról, és bár a valóságosnál valamivel negatívabban értékelte az itt élők helyzetét, mégis ezt tekinthetjük az első olyan egzakt adatsornak, ahonnan elindulva a terület reorganizációja rekonstruálható. A következő nagyobb összeírás 1695-ben és 1696-ban készült, amelyben a pécsi provizoriátushoz tartozó falvakat mérték fel. Ezek összevetését Timár György végezte el, és megállapította, hogy huszonhét településnél jelentős eltérés van a két irat között, ezért komoly forráskritikát kell alkalmazni, hogy ezek alapján általános megállapításokat tehessünk.⁴²

A következő másfél évtizedben teljességre törekvő világi összeírásról nincsen tudomásunk. Csupán a háborús állapotok befejeződése után, 1711-ben került sor egy megyei háziadó összeírásra, amelyben feltüntették a beköltözők eredeti lakóhelyét is.⁴³ Ennél jóval fontosabb azonban a Helytartótanács utasítására 1733 nyarán lefolytatott vizsgálat,⁴⁴ amely során az egyházi összeírásokhoz nagyon hasonló struktúrájú forrás született. A hasonlóság nem véletlen, ugyanis ezt a munkát is Bohuss Imre kanonok végezte el a nyár folyamán a vármegye által mellérendelt segítőivel.⁴⁵ III. Károlynak a Cassa parochorum felállításához volt szüksége a plébániák anyagi lehetőségeinek feltérképezésére,⁴⁶ és ez világosan látszik az összeírás struktúrájából is. Amíg a vizitákban annak az igénye jelent

⁴⁰ Radanay tevékenységével számos tanulmány foglalkozik. Ezek közül most csupán kettőt idézünk: FRICSY, 1993; ÓDOR, 2005.

⁴¹ NAGY, 1979a.

⁴² TIMÁR, 1982.

⁴³ BML IV. 6. b. 1. Ide kell sorolnunk az 1715 és 1728 közötti országos összeírásokat, amelyek eredményei az egyházi reorganizáció szempontjából kevésbé relevánsak.

⁴⁴ BML IV. 1. a. 9. no. 58.

⁴⁵ BML IV. 1. j. Ö 19.

⁴⁶ BML IV. 1. a. 9. no. 58.

meg hangsúlyosan, hogy a hívek vallásosságát, valamint a plébános felkészültségét megismerjék, addig ebben az összeírásban a plébánia és plébános anyagi kondíciói voltak a középpontban. Egy dologban azonban meghaladja az egyházi összeírásokat ez a feljegyzés, ugyanis ebben tételesen szerepelnek az adott templom felszerelésénél, hogy azok milyen pénzből kerültek megvásárlásra. Bár hosszabb kifejtésre most nincsen lehetőség, de az elmondható, hogy a kegyúri és püspöki szerepvállalás mellett rendkívül nagy százalékban az adott egyházközség (communitas) teremtette meg a harangok, kazulák, stb. anyagi alapjait, és rájuk hárult a templomok, plébániaházak felújításának költsége is. Ez megadja a választ a barokk katolikus megújulás társadalmi dinamizmusára is, mert ezekre a hívők önként vállalkoztak, és nem egyházi vagy világi hatalom nyomására cselekedtek.⁴⁷ Sajátosságából adódóan ez az összeírás tehát különösen fontos az itt közreadott vizita szempontjából.

Röviden meg kell említeni a vizitát megelőző, kisebb lélegzetvételi összeírásokat és egyéb forrásokat is. Közülük az első csoportba azok tartoznak, amelyek az egyházi birtokállomány reorganizációja során keletkeztek. A pécsi egyházi birtokok visszaszerzése már a 17. században megkezdődött, Vinkovich Benedektől kezdve a püspökök kitartóan törekedtek birtokjogaik érvényesítésére, több-kevesebb sikerrel.⁴⁸ A problémák nem oldódtak meg a püspök Pécsre történő visszaköltésével, az egyházi birtokok jelentős részét továbbra sem bocsátották vissza jogosulatlan haszonélvezői.⁴⁹ A püspöki és káptalani birtokok visszaszerzése, benépesítése, majd újbóli megosztása elhúzódott egészen 1736-ig, és eközben számos összeírás készült ezekről a településekről, valamint egyházi infrastruktúrájuk kiépítéséről.⁵⁰

A másik jelentős forráscsoport a világi nagybirtokok újjászervezése során jött létre. Ezek közül a Batthyány-család baranyai birtokainak az összeírásai a legjelentősebbek, amelyeket Nagy Lajos tett közzé.⁵¹ Ezekből elsősorban a települések közötti migrációra, etnikai változásokra lehet következtetni, de elszórta az egyházi infrastruktúrára is találunk bennük adatokat.

⁴⁷ Baranya és Tolna vármegyék 1733. évi összeírásának ilyen szempontú vizsgálatát egy külön tanulmányban tervezzük megjelentetni.

⁴⁸ Erre összefoglalóan lásd TIMÁR, 1999.

⁴⁹ A Vecchi tábornokkal való konfliktusra lásd KÁPOLNAY, 1909.

⁵⁰ FRICSY, 1979; BORSY J., 2003; TIMÁR, 2003.

⁵¹ NAGY, 1979b; UÓ, 1979c.

A vizita létrejöttének körülményei 1738-1742-ben

Az 1730-as évek második felére egyértelművé vált, hogy szükség van a pécsi egyházmegye tényleges és részletes felmérésére. A korábbi vizitációk nem voltak teljeseek, az 1733-as vármegyei összeírásnak más hangsúlyai voltak, nem foglalkozott a jegyzőkönyvek két fontos szegmensével, a lokális egyházi struktúrával és a hívekkel. Az egyházmegye területén igen jelentős társadalmi változások történtek, a telepítéseknek, betelepüléseknek, illetve a belső migrációnak köszönhetően. Mindezekkel párhuzamosan a plébániai struktúra is fejlődésen ment keresztül.

A püspökségnek több szempontból is elemi érdeke volt, hogy tisztában legyen az egyházmegye állapotával. Képet kellett kapnia a plébániákról, a templomok, imaházak használatáról.⁵² Viszonylag pontos adatokkal kellett rendelkeznie a társadalom etnikai, felekezeti összetételéről, ahhoz, hogy megfelelő stratégiát alakíthasson ki az egyházi struktúra bővítéséhez. Fontos volt a plébánosok személyének felmérése, elsősorban tevékenységük, közösséghez való viszonyuk miatt. A felmérés nélkülözhetetlen volt a nemzetiségi összetétel feltérképezéséhez is, hiszen csak ennek ismeretében tudtak alkalmas plébánosokat kiválasztani. Ebből a szempontból vált fontossá a pécsi papi szeminárium megalapítása is, ettől várhattak ugyanis kedvező változást a személyi állományban.

Mindez az igény szerencsésen párosult Berényi Zsigmond személyével, aki püspöki helynökként 1738-ban megindította az egyházlátogatást.⁵³ A vizitáció valójában két évre korlátozódott, 1738-ra és 1742-re, ebben a két évben vettek fel adatokat, szinte kizárólag május és július között. A Pécsi Püspöki Levéltárban fellelhető, egy kötetbe összefűzött jegyzőkönyv eredeti iratai valójában két időpontban készültek el, így csak nagy jóindulattal tekinthetők egyetlen műnek. Az első egyházlátogatásra 1738. május 28. és július 13-a között került sor. Ekkor Szilvásról indulva Görcsöny, Pellérd, Kővágószőlős érintésével nyugat felé haladva megvizsgálták Szentlőrincet és június 4-én eljutottak Szigetvárra. Onnan délnek fordultak, leutaztak a Dráva melletti Lakócsára, majd a folyó mellett Sumony, Kisasszonyfa, Babarc, Siklós után 16-án már Beremenden jártak. Innen felmérték a Drávaszög plébániáit, majd két hét múlva, július 6-án

⁵² Baranya vármegye 1743-ban vizsgálta a templomok használatát. BML IV. 1. f. 3. XXVI.

⁵³ Berényi tevékenységével kapcsolatban: SZENTKIRÁLYI, 1928; BORSY K., 2001.

Egerágon folytatódott a vizitálás. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ezután Nyárad érintésével ismét a Drávaszögben, Darázson jártak, majd legvégül Hímesházát látogatták meg.

A vizita ezen része körül több homályos pont van, ugyanis a látogatás okára, megszervezésére és lefolytatására eddig semmilyen adat nem került elő. Csupán egy harangszentelési jegyzőkönyv segített bennünket a vizitátor személyének megállapításában. A Petrovich Ede által feltárt forrásból kiderül, hogy püspöki adminisztrátorként Berényi Zsigmond végezte el ezt az összeírást.⁵⁴ A Péctől északra és északkeletre fekvő területek feltérképezésére 1742. június 5–25. között került sor Hosszúheténytől Ozoráig. A vizitátor személyéről szintűgy közvetett bizonyítékaink vannak csupán. Az előbb említett templomszentelési napló tanúsága szerint Berényi püspök június 9-én Szászváron, 12-én Rákoson, majd Szakson, Iregen és Ozorán áldott meg harangokat. Történetesen ugyanazokon a helyeken, ahol éppen ekkor a vizitáció is zajlott. Ireg esetében még 1829-ben is tudták a helyiek, hogy a harangokat Berényi szentelte fel, ezért valószínűsíthetjük, hogy – legalábbis a vizitáció bizonyos szakaszaiban – a püspök maga is jelen volt.⁵⁵ Azt is joggal feltételezhetjük, hogy a vizitátor nem volt minden településen személyesen jelen. Erre szintén a forrásból következtethetünk, mert sok esetben a filiák harangjait is az anyaegyház területén szentelték fel. Ez történt Málom harangjával is, amit a vizita szerint a látogatás során benedikáltak, míg a naplóból tudjuk, hogy erre Szilváson került sor.⁵⁶ Ez nem meglepő, hiszen 1729-ben is így ment végbe a plébániák felmérése. Domsicsról tudjuk, hogy Dombóra hívatott Gerényes, Nagyág, Vaszar és Csikóstóttós lakosai közül három-három küldöttet, hogy a feltett kérdésekre válaszoljanak, illetve ugyanakkor a panaszait is előadhatták.⁵⁷ Ebben az eljárásban azonban az a lehetőség is benne van, hogy csak onnan tudott adatokat szerezni a vizitátor, ahol a felhívásának eleget tettek. Talán ez is közrejátszott abban, hogy az összeírás nem terjed ki minden településre.

A vizita ugyanis korántsem teljes körű, és ez egyben a befejezetlenségét is jelzi. Negyven anyaegyházat érint és kétszázhuszonöt településre terjed ki,

⁵⁴ PETROVICH, 1973.

⁵⁵ UO. 199.

⁵⁶ „*Campana occasione visitationes benedicta*” CV 1738–1742. fol. 18., PETROVICH, 1973. 196.

⁵⁷ MERÉNYI, 1939. 38–39.

ennél pedig jóval sűrűbb volt Baranya és Tolna településhálózata. Egész esperesi kerületek maradtak ki a vizitálás során. Hiányzik a tolnai, a dunaföldvári, a bonyhádi, a szekszárdi és a völgysegi kerület, azaz Tolna jelentős része. Teljes egészében kimaradt Pécs városa, valamint a Dráván-túli területek. Érdekes módon hiányzik a szinte teljesen protestáns Ormánság is az összeírásból, pedig más helyeken külön figyelt a vizitátor a református közösségek feltérképezésére. Exempt jellege miatt a pécsváradi apátság birtokait is csak érintőlegesen vették számba. Ezen hiányosságok miatt valóban lehet hiányérzetünk, de egyben megerősít bennünket abban, hogy a világi és egyházi összeírások kiadására egyaránt szükség van, és ezek együtt egészítik ki egymást annyira, hogy a reorganizáció folyamatát követni lehessen az egész egyházmegye területén.

Az egyes plébániákra vonatkozó fejezetek, azok felépítése

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek előre megadott szempontok alapján készülnek, amelyek részben szertartáskönyvekhez, részben speciálisan a vizitációt előíró személy utasításaihoz köthetők.⁵⁸ Meghatározó lehet ugyanakkor a feladatot ellátó személy vagy személyek is, akik szintén nagyban hozzájárulhatnak a jegyzőkönyv felépítéséhez.

Az itt kiadott, 1738 és 1742 között készült jegyzőkönyv összességében egységes struktúrájú, bizonyos esetekben azonban eltéréseket mutat. Ennek okai a vizitátorok személyi különbözőségében és az egyes részek megírása között eltelt négy éves intervallumban keresendők.

A jegyzőkönyv közli a plébániák és filiák nevét, utóbbi esetében feltünteti az anyaegyházhoz viszonyított távolságát és földrajzi helyzetét. A narratív részben elsőként a templomról vagy imaházról tesz említést. Tárgyalja az épületek minőségét, anyagát, kitér az alapításra, az építés időpontjára, nem tesz ugyanakkor említést a méretekről. A templommal kapcsolatban megnevezi a névadó védőszentet. Ezt követi a plébánia felszerelésének felsorolászerű számba vétele, amelyekkel kapcsolatban általában külön megjegyzi az összeíró, hogy azokat mennyire gondozták és hogyan tárolják. Itt minden esetben kitérnek az anyakönyvek meglétére. A felszerelés után a plébánia jövedelmeit ismerteti a jegyzőkönyv, megemlítve a hozzá tartozó földterületeket. Az anyagi viszonyoknál tárgyalja az

⁵⁸ FRANZEN, 1965. 814.

esetleges alapítványokat, illetve a kihelyezett kölcsönöket. Külön egységet képez a lokális egyházi személyi állomány felvázolása. Elsőként a plébános vagy lelkész személyének rövid bemutatását olvashatjuk, sztenderd módon végzettségét, nyelvtudását, a rendelkezésére álló könyveket emeli ki a forrás, ritkábban tér ki tevékenységének minőségére, illetve a közösséghez való viszonyára. Részletesen bemutatja a plébános jövedelmeit, tematikusan vizsgálva a párbér és a stóla bevételeket, majd az iskolamester személyét, illetve jövedelmeit veszi számba, továbbá bemutatja a plébános munkáját segítő egyházfit (*aedituus*) és gondnokot (*oconomus*). Ezt követően ismerteti a közösségre vonatkozó fontosabb adatokat, a lélekszámot, a vallási, etnikai összetételt, kitér az erkölcsi, morális magatartásra, az ünnepek megtartására, a templomba járás intenzitására. Egy mondatban megnevezi a helyi birtokost. Az egyes plébániák ismertetését a bába személyével zárja. A jegyzőkönyv felvevője következetesen tartotta magát ehhez a struktúrához, szinte soha nem tért el ettől. Ritkán látunk példát arra, hogy narratív részekkel bővítené ki a szöveget.

A vizitából kirajzolódó lokális egyházi társadalmi struktúra

A 18. század első felében a közösség konszolidációja érdekében igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a lelki-szellemi életet képviselők, a plébánosok, a tanítók, a templomatyák és a plébániai gazdasági felügyelők személyének. A jegyzőkönyvekből azt láthatjuk, hogy a helyi lakosság nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy ezek a tisztségek ténylegesen be legyenek töltve. Arra is ügyeltek, hogy a tisztség viselője a feladatra alkalmas és megbecsült ember legyen. Ezek a pozíciók komoly presztízst jelentettek a viselőjüknek, és előfordult, hogy e tisztségek családon belül öröklődtek. A gazdasági ügyekkel foglalkozó személyt a plébános feleskette és beiktatta.⁵⁹

Az egyes közösségek számára fontos volt a tanító személye, így annak foglalkozási körülményei és a településen való megtartása is. Érdekes tendencia, hogy azokon a településeken, ahol a németiség nem volt többségben, de meghatározó közösséget alkottak, ott el tudták érni, hogy a

⁵⁹ Mecseknádasdon az 1730-as években Heinrich Verbbel kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy fel van esketve (*adjuratus*), a plébánosnak hűségesküt tett (*fidelitatis juramentum*) és a plébános beiktatta (*depositus*).

tanító német legyen és más nyelvek mellett németül is tanítson, vagy külön alkalmaztak német tanítót is.

A vizitációk külön számolnak be a bábákról, akik egyházi és egészségügyi tekintetben is fontos szerepet játszottak. Szükséghelyzetben (halvaszületett, gyenge csecsemő) ő keresztelt, és erről hivatalos jelentést tett a plébánosnak, így egyházilag is ki volt oktatva arról, hogy mit kell tennie vészhelyzetben. A 18. század első felében hasonló tendenciákat láthatunk a bábák esetében, mint a tanítóknál. Általában még a kisebb településeken is igyekeztek bábát alkalmazni, az 1730-as években még a 25 családdal rendelkező baranyai közösségeknek is volt saját szülésznőjük.

Nem csupán a közösség, hanem az állam, a vármegye és a birtokos számára is fontos szempont volt a megfelelő személy kiválasztása. Az állam a plébánosok javadalmazásának rendezésével is jelezte, hogy fontosnak tartja a plébániahálózat konszolidálását. III. Károly elrendelte, hogy egy falusi plébános évi jövedelme minimálisan 150 forint legyen, s mivel legtöbbjük jövedelme ezt nem érte el, 1733-ban megszervezte a "Plébánosok pénztárát" (*Cassa parochorum*), amelyből a falusi lelkészek jövedelem-kiegészítést kaptak. A püspököknek jövedelmeik egy részét be kellett szolgáltatniuk ebbe a pénztárba.⁶⁰ A plébániahálózat kiépítése nem csupán az egyház számára volt fontos, hanem ugyanígy a birtokosok számára is. Tisztában voltak vele, hogy a hitélet gyakorlásának biztosítása jelentős szerepet játszik a megtelepült lakosság integrációjában, konszolidációjában és a közösség eredményes, nyugodt koegzisztenciájában. Éppen ezért a püspöki központoktól távolabb eső településeken a birtokosok, illetve a tiszttartók intézték nemcsak a plébánosok kiválasztását, ajánlását, hanem a beiktatását is. Mivel a birtokosok és az egyház érdeke is megegyezett a plébánosok kiválasztásában, fontos szemponttá vált, hogy mindkét fél elfogadja a személyét.

Rendkívül fontos volt, hogy a plébános rendelkezzen a megfelelő nyelvtudással, képes legyen a templomban a beszédeket megtartani és a lakosság problémáira érdemben reflektálni. A papok nyelvi tudásának hiánya gondot jelentett.⁶¹ A Baranya megyei Szilváson éppen a nyelvi

⁶⁰ III. Károly és Esterházy Imre levelezése ebben a témában: HODINKA, 1879. 4–6.

⁶¹ Éppen ezt emeli ki a pécsi papi szeminárium szabályzata 1747-ben: *Quoad exercitium contionum et lectionum Mensae illi quidem, qui semet in adscititia sibi lingua exercere conantur, semper tum in concionibus, tum in lectionibus mensae assument tali idiomate paragraphum per*

korlátok miatt nem tudott a plébános szentbeszédet tartani.⁶² A hívek tekintetében fontos szempont volt az is, hogy a plébános képes legyen megérteni a gyónásukat.⁶³ Éppen ezért a 18. században három-négy, sőt öt nyelven miséző, illetve beszélő papok váltak tipikussá, a helység etnikai jellegéhez igazodva. Elsősorban latin, magyar, német nyelven beszéltek, továbbá szerb és horvát nyelven, esetenként olaszul, spanyolul. Előfordult, hogy egyes plébánosok külön a horvát és a szlavón nyelvet is bírták, azaz a kajkav és a stokáv nyelvjárást is. Az öt nyelven beszélő szigetvári plébános a század közepén meg is vallotta, hogy nem tudná másként a funkcióját eredményesen ellátni.⁶⁴ Hozzá hasonlóan öt nyelven beszélt a Lakócsán plébánoskodó Josephus Antonius Mazorani. A dalmáciai származású pap Pécsen tanult, és részben megfelelő nyelvi adottságai miatt helyezték 1738-ban a Dráva menti településre.⁶⁵ Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a plébánosok esetében a nemzetiséghez hasonló fontos szerepet játszott a nyelvi tudás, illetve az alkalmasság. A német nemzetiségű településeken evidenciának számítottak a német nyelvű és német nemzetiségű plébánosok, akik nagyban hozzájárultak a német betelepülés konszolidációjához. Figyelmet szenteltek a pécsi püspökök arra is, hogy a horvát nemzetiségű közösségek számára horvátul beszélő plébánost nevezzenek ki.

A plébánosok alkalmassága felül állt még az egyházpolitikai érdekeken is. A bevált plébánosokat igyekeztek megtartani az egyházmegyében. A pécsi és a veszprémi szemináriumok megindítása és konszolidálása után, illetve az iskolákból kikerülő egyháziak növekedő számával párhuzamosan azonban megváltoztak ezek az állapotok. A püspökök már válogathattak a jelöltek között, és szűkültek a lehetőségei az egyszer már eltávolított vagy az egyházmegyét önszántából elhagyó plébánosok visszatérésének, inkább a szeminárium növendékeit részesítették előnyben. A Budán 1705-ben született Latinicsich György Mohácson, majd Kátolyon volt plébános. Ezt

medium circiter horae quadrantem, idque curandum erit ob magnam in Dioecesi linguarum indigentiam. PPL 1747. 10. 2.

⁶² *In eo tamen conqueritur populus pure Ungaricus, quod parochus idiomatae illorum nunquam concionetur.* PPL CV. 1738–1742. fol. 3.

⁶³ Lakócsa plébánosával, Josephus Mazoranyival kapcsolatban pl. *Gnarus linguarum Latinae, Italicae Illyricae, et Germanicae in tantum ut confessiones Fidelium excipere possit.* PPL CV. 1738–1742. fol. 143. Sumonyban Keresztes Jánossal kapcsolatban: *in casu necessitatis fidelium confessiones excipere possit.* PPL CV. 1738–1742. fol. 166.

⁶⁴ Vö. GÓZSY, 2006. 170–172; PPL CV. 1738–1742. fol. 128.

⁶⁵ BRÜSZTLE III. 500.

követően azonban a Szerémségben található, a diakovári püspökséghez tartozó Karlovicára ment át, majd Péterváradon várakozott egyházi tisztségre, amelyet azonban nem kapott meg. Végül a Somogy megyei Lengyeltóti tette át székhelyét 1744-ben. Ezt megelőzően, 1743-ban azonban levelet írt a pécsi püspökséghez, amelyben visszavételét kérte az egyházmegyébe, de a vicarius ezt elutasította. Azt írta neki, hogy most inkább gondolkodik növendékek kiküldésében és elhelyezésében, mint eltávozottak visszavételével.⁶⁶

A visita forrásértéke

A 18. század első felében készült állami összeírások adatai igen hiányosak, és kevésbé differenciáltak. Mivel a nagyobb központokban vették fel az adatokat, az oda berendelt önkormányzati vezetők a kisebb adó reményében alacsonyabb lakosság számot diktáltak be. Az állami és megyei összeírások ebben a korban elsősorban a lakosság számra, illetve a vagyoni helyzetre fókuszáltak, adataik alapján leginkább ezekről tudunk következtetéseket levonni. A vizitációs jegyzőkönyvek ennél több információt nyújtanak számunkra, a lakosság statisztikai adatai mellett differenciálják a közösség vallási, nemzetiség összetételét. Fontos a történeti megismerés szempontjából, hogy beszámolnak az egyházi struktúra helyzetéről, illetve annak egyes elemeiről. Bemutatják a plébános személyét, jellemzik tevékenységét és a közösséghez fűződő viszonyát. Beszámolnak a tanítóról, a bábáról. Képet kapunk az egyházi és a világi infrastruktúráról, a templomról, a plébániaházról, az iskoláról, és nem utolsósorban a hívek vallásosságáról, esetenként önszerveződéséről, ugyanis az egyházlátogatások dokumentumai a lakosság egészéről adnak számunkra tájékoztatást. Tehát az egyházlátogatási jegyzőkönyv nemcsak az egyháztörténet-írás, illetve az ekkleziológia egyik legfontosabb forrástípusa, hanem többek között a társadalom-, demográfia-, művelődés- és helytörténeté is. Arra mutat rá, hogy a történelem folyamán, különböző szituációkban élő emberek, hogyan éltek közösségben, hogyan szervezték saját communitasukat, milyenek voltak belső viszonyaik, illetve hogyan működött lelki életük, milyen stratégia alapján szervezték közösségüket, milyen értékeket preferáltak?

⁶⁶ „Nunc esse potius cogitandum de Alumnis ad curam mittendis et dislocandis, quam de dimissis ad dioecesim recipiendis” BRÜSZTLE II. 251–252.

Ki kell emelnünk azt is, hogy a jegyzőkönyv nem csupán a katolikus felekezet számára szolgál kutatható adatokkal, a reformátusok és evangélikusok mellett az ortodoxokra nézve is gazdag forrást jelent. Részletesen és a katolikus plébániáknál felhasznált struktúra alapján mutatja be a protestáns közösségeket is. Ezek az információk különösen értékesek az 1743-as vármegyei vizsgálattal együtt.⁶⁷

A narratív részek hiányának tudható be a szubjektív megnyilvánulások viszonylagos hiánya, a forrásban kevésbé tapasztalhatunk tendenciozitást, ugyanakkor ezzel az egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel kapcsolatban is elvárható az óvatos, kritikai magatartás a kutatóktól.⁶⁸

A közreadás módja

Forráskiadványunk alapjául a Pécsi Püspöki Levéltárban található eredeti kézirat, illetve az arról készült és a Magyar Országos Levéltárban fellelhető mikrofilm-másolat szolgált, az átírás teljes mértékben ennek a felépítését követi.

A szöveg közreadása során elsődleges célunk volt, hogy azt tartalmilag a lehető legpontosabban adjuk vissza.⁶⁹ Ugyanakkor hangsúlyt fektettünk arra is, hogy mindez a betűhív átírás szabályai szerint történjen. Változatlanul hagytuk a rövid és hosszú ékezeteket, ugyanakkor nem tartottuk meg a speciálisan alkalmazott betűtípusokat (mint például a dupla -i hang helyett használt ŷ szimbólumot). Kivételt csupán a személy- és helyneveknél tettünk, ahol abszolút betűhíven jártunk el. Javítottuk a szövegben a helytelenül egybe- vagy különírt alakokat.

A betűhív közlésmódtól csak a következőkben tértünk el: a számneveket egységesítve, arab számozással szerepeltettük; az eltérően szereplő pénznemek rövidítéseit (fl., den., kr.) egységesítettük; az elválasztott igekötőket egybeírtuk (például in seminata helyett inseminata, satis faciunt helyett satisfaciunt, ad est helyett adest). Az eredetiben meglévő szövegkiemeléseket (aláhúzás) nem tartottuk meg, hanem egységesítettük.

Mint fentebb említettük, a jegyzőkönyv viszonylag gyorsan készült. Emiatt a szövegek több esetben pontatlanok, a központosítás komoly hiányos-

⁶⁷ BML IV. 1. f. 3.

⁶⁸ Vö. FRANZEN, 1965. 815. Franzen elsősorban a közép- és koraiújkor vizitákra értette ezt.

⁶⁹ Vö. SOÓS, 2000. 82.

ságokat mutat. A vesszők nagy számú hiánya miatt nem vállalhattuk fel a központozás teljes megvalósítását. A család-, személy-, ország-, helyneveket nagybetűvel közöltük, ugyanakkor a szövegben eklektikusan, hol kis, hol nagy betűvel lejegyzett szavak kezdőbetűit egységesítettük.

Az eredeti szöveg tipográfiai elrendezését csak részben vettük figyelembe. Az anyag szerkezetét, struktúráját, a bekezdéseket, a tematikus elválasztásokat meghagytuk. Ugyanezen a módon jártunk el az anya- és leányegyházak titulusának említésénél, ahol megtartottuk a szöveg középre történő rendezését. A plébánia bevételeinek soronként történő felsorolását azonban megváltoztattuk, és folyamatos szöveggé írtuk át.

A jegyzeteket a kezelhetőség és az érthetőség érdekében lábjegyzetes formában adtuk meg. A jegyzetek egy része szövegkritikai, más része tartalmi információkat szolgáltat. A szövegkritikai jegyzetek közé a szöveg egészére vonatkozó jegyzetek tartoznak. A szövegtestet érintő kihúzások, utólagos betoldások, olvasati problémák, olykor egyes szavak magyarázata, illetve a szövegben nyelvtanilag helytelenül szereplő szavak korrekciói kerültek a lábjegyzetekbe. Az indexbe a településeket a mai nevükkel tüntettük fel, kivételt akkor tettünk, ha mára már teljesen megszűnt faluról van szó. A ma már Horvátországhoz tartozó településeknél megtartottuk a magyar neveket. Ugyanígy tettünk az egyéb külföldi városok neveivel is.

Köszönetnyilvánítás

Munkánk során rendkívül sok segítséget kaptunk, ezért örömmel mondunk köszönetet Tóth Gergelynek a kézirat gondos lektorálásáért, Végh Ferencnek és Gerhard Seewannak a vizita német nyelvű szövegének átírásáért. Hálásak vagyunk Kovács Zoltánnak a Pécsi Püspöki Levéltár kezelőjének és a Baranya Megyei Levéltár dolgozóinak a segítőkészségükért, Glück Lászlónak, a szövegolvasási tanácsokért, illetve a lektorral való kapcsolattartásért. Köszönet illeti Gárdonyi Mátét, akihez bármikor fordulhattunk tanácsért, ha elakadtunk a munka során és Vértesi Lázárt, aki szerkesztőként nagy szeretettel bábáskodott a kötet fölött, és kipróbálta belőlünk a határidők betartását. Külön szeretnénk köszönetet mondani a Nemzeti Kulturális Alapnak az anyagi támogatásért. Végezetül pedig azoknak tartozunk hálával, akik a legjobban várták a forráskötet elkészültét, családjainknak, akik sok áldozattal biztosították a kutatás nyugodt körülményeit.